

GENOCIDUL, REFUGIAȚII ARMENI ȘI ROMÂNIA MARE (1918–1940)

Doctor în istorie **Lidia PRISAC**

Institutul Patrimoniului Cultural al AȘM

Doctor în istorie **Ion XENOFONTOV**

Biblioteca Științifică (Institut) „Andrei Lupan” a AȘM

GENOCIDE, ARMENIAN REFUGEES AND GREATER ROMANIA (1918–1940)

Summary. The present paper focuses on the consequence of the Armenian genocide, namely the problem of the Armenian refugees. So, the study talks about 30 000 Armenians exodus in Interwar Romania. Reported by documents from the National Archives of Republic of Moldova, National Archives of Romania, Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Romania and Archive of Armenian Archdiocese of Romania the authors present the legal status of Armenian refugees in Great Romania.

Keywords: genocide, armenian refugees, interwar Romania, URSS, Dniester river, Bessarabia.

Rezumat. Studiul se focalizează pe problema consecințelor genocidului armean și anume cea a refugierii armenilor în lumea întreagă. Cercetarea vorbește despre exodul a cca 30 000 de refugiați armeni în România interbelică. Bazându-se pe documentele de arhivă plasate în Arhiva Națională a Republicii Moldova, Arhivele Naționale ale României, Arhiva Diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe al României, Arhiva Arhiepiscopiei Armene din România, autorii încearcă să definească statutul refugiaților armeni în România Mare.

Cuvinte-cheie. genocid, refugiați armeni, România interbelică, URSS, Nistru, Basarabia.

PRELIMINARII

Studiul de față nu are drept scop reconstituirea condițiilor catastrofei umanitare declanșate în contextul Primului Război Mondial în primăvara anului 1915¹, tragedie care a determinat exterminarea în perimetrul Imperiului Otoman a 1,5 milioane de armeni². La tema masacrelor în masă, aflate de-a lungul timpului în atenția opiniei publice mondiale, există diferite studii, monografii, sinteze, volume memorialistice și de documente [1], lucrări beletristice [75; 37] etc. Ceea ce propunem în demersul dat este prezentarea istoriei supraviețuitorilor acțiunilor de genocid, și anume relevarea procesului de refugiu (emigrare) a armenilor din Imperiul Otoman în lumea întreagă³.

În cazul lucrării noastre, cercetările se înscriu pe linia unei continuități în studierea refugierii armenilor în spațiul românesc după Primul Război Mondial (Marele Război) [67, 76]. În acest context, pornind de la

¹ Startul executării armenilor în Imperiul Otoman a fost dat de sultanul Abdul Hamid al II-lea la finele sec. al XIX-lea. Bilanțul victimelor asinate în perioada 1894–1896 oscilează între 100 000 și 300 000 de persoane. A urmat măcelul din 1909, când la Adana (Cilicia) au fost executați 25 000 de armeni [53; 47, p. 71, 77].

² Cifra victimelor de pe urma genocidului variază între 1 000 000 / 1 200 000 și 1 500 000 de persoane. Majoritatea autorilor înclină spre ultima estimare [80, p. 197].

³ În literatura de specialitate apare frecvent sintagma de împrăștiere a armenilor „în cele patru vânturi” [37, p. 58].

absența unei sinteze în care să fie examinată problema refugiaților armeni intrați în România interbelică după genocid, ne-am axat pe analiza câtorva aspecte: căile de intrare a refugiaților armeni; fluxurile și etapele emigrării; numărul, cetățenia și poziția lor socială; asistența refugiaților armeni din partea organizațiilor armenesti împământenite; organizațiile juridice internaționale și actele normative care au reglementat statutul refugiaților armeni; drepturile fundamentale ale refugiaților (de naturalizare, de circulație și de ședere, dreptul la muncă, educație și protecție juridică). Astfel, caracteristica complexă a acestor problematici va permite dezvoltarea statutului juridic al emigrației armenice în România perioadei dintre cele două războaie mondiale.

La baza reconstituirii tabloului istoric de refugiere a armenilor în România se află literatura de specialitate, materiale documentare inedite (în limbile română, franceză, engleză și rusă) care provin din arhivele de la Chișinău (Arhiva Națională a Republicii Moldova [ANRM]) și București (Arhivele Naționale ale României [ANR], Arhiva Diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe a României [ADMAER], Arhiva Arhiepiscopiei Armene din România [AAAR])⁴. În cadrul reconstituirii problemei refugiaților se cer menționate și articole

⁴ Pe această cale aducem mulțumiri deosebite șefului Eparhiei Armene din România, Datev Hagopian, pentru grija pe care o manifestă față de documentele timpului și permisiunea de a consulta o parte din ele în incinta Casei Eparhiale de la București.

lele din paginile revistei „Ararat”⁵ pe care le-am putut consulta la sediul Uniunii Armenilor din România⁶.

„DOSARUL” REFUGIAȚILOR ARMENI – CONSECINȚA GENOCIDULUI

Evenimentele macabre din Imperiul Otoman⁷ în perioada 1915–1923 au generat exodul în masă al supraviețuitorilor genocidului în diferite direcții. Sute de mii de armeni⁸ s-au refugiat în regiunea Caucazului [52]. Unii au trecut în teritoriile Armeniei independente⁹, alții, urmând „drumul militar-georgian”, au intrat în zona de sud a Imperiului Rus¹⁰, continuându-și calea în peninsula Crimeea și mai departe. Ulterior, revoluția de la Petrograd din februarie 1917 și războiul civil din anii 1918–1923 i-a propulsat, dar deja într-o altă formulă de refugiere, și anume de cea a „emigrației albe” [81], în afara Imperiului Rus.

Armenii supraviețuitori ai convoaielor de deportați și lagărelor de concentrare s-au retras în Siria¹¹, Liban și Persia. Cei care au intrat în Persia, ulterior, în urma partajării acesteia între sovietici și englezi [69, pp. 348-399], s-au văzut nevoiți să îndesească rândurile refugiaților din Caucaz și Europa de Est¹². Un număr semnificativ de armeni (printre care și cei înstăriți) au reușit să evadeze pe cale maritimă.

Zeci de mii de refugiați armeni s-au îndreptat din porturile otomane ale Mării Negre spre țările din Balcani (Bulgaria [78], Serbia, Croația, Slovenia, Gre-

cia¹³) și cele din Occident. Potrivit cercetătoarelor franceze Claire Mouradian și Anouche Kunth, în Franța și-au găsit refugiu 40 000 de armeni, itinerarul principal de stabilire trecând prin portul Marseille [60, p. 11].

Conform surselor primare, alte sute de mii de armeni au traversat Oceanul Atlantic și s-au stabilit în țările Americii de Sud (Uruguay¹⁴, Brazilia, Argentina, Venezuela) și cele ale Americii de Nord¹⁵. O destinație specială au reprezentat-o Statele Unite ale Americii¹⁶, care au oferit găzduire la 100 000 de refugiați armeni [43], ceea ce, potrivit scriitorului și jurnalistului român de origine armeană Vartan Arachelian, ar fi constituit 95% din populația armeană a Imperiului Otoman [37, p. 69]. Statele americane New York, Massachusetts, Rhode Island, Illinois și California au devenit cele mai populate de armeni [77, p. 26]. La Los Angeles armenii au format în timp o adevărată „Armenie Mică”.

Evaluările efectuate în decursul anului 1925 de diverși militanți ai „cauzei armenesti” indicau dispersarea pe mapamond a 3 100 000 de armeni [72]. Astfel, ca urmare a genocidului care a dispersat armenii în toată lumea, aceștia au deschis imediat după prima conflagrație mondială „dosarul” refugiaților, căruia pe parcurs i s-au adăugat și alte elemente etnice (în mod special evrei, ruși, ucraineni și români) care încercau să se salveze de decimările din URSS [39].

REFUGIAȚII ARMENI ÎN ROMÂNIA MARE

În comparație cu „visul neîmplinit al armenilor” [58, pp. 15-18], Marele Război a finalizat în 1918 pentru România cu reîntregirea patrimoniului teritorial național. Revenirea Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei la Regatul României i-a dublat practic teritoriul și numărul populației¹⁷, devenind după Polonia a doua țară în Europa Centrală și de Est.

Această unificare, conform principiilor wilsoniene

¹³ Cifrele refugiaților armeni din Grecia variază între 47 000, 54 000 și 80 000 de persoane [50; 43; 72].

¹⁴ Pe parcursul anului 1925, 12 000 de refugiați armeni din Grecia urmau să ajungă în Uruguay la inițiativa Societății Hamburg-Sud-Americanis [51].

¹⁵ În conformitate cu datele interbelice, numărul total al refugiaților armeni care au trecut oceanul s-ar cifra la 157 000 de persoane: 140 000 în America de Nord și 17 000 în America Latină [72].

¹⁶ Numai între 1899 și 1917 în SUA au intrat puțin peste 55 000 de armeni [77, pp. 26-28].

¹⁷ Pe o suprafață de aproximativ 295 000 km², România întrețită avea, imediat după război, o populație de cca 15 700 000 de locuitori, număr care a crescut la peste 18 000 000 de locuitori înregistrați la sfârșitul anului 1930 și aproape 20 000 000 în preajma celui de-al Doilea Război Mondial [36, p. 41].

⁵ Revista a luat ființă în 1924 la inițiativa cunoscutului ziarist armean Victor-Vartan Meștugean (1869–1942). Publicația a apărut la București cu regularitate timp de 18 ani [45, p. 65; 57].

⁶ Adresăm mulțumiri inclusiv redactorului-șef al revistei „Ararat”, Mihai Stepan-Cazazian, pentru permisiunea binevoitoare de a lucra cu ziarele și revistele depozitate în arhiva redacției Uniunii Armenilor din România.

⁷ Primul val de refugiați armeni în statele lumii, în proporție de 15 000 de persoane, a fost semnalat imediat după masacrele hamidiene din anii 1894–1896 [37, p. 127].

⁸ Cifra variază între 200 000 și 300 000 de armeni [80, p. 197; 37, p. 69].

⁹ În contextul Marelui Război, de la 28 mai 1918, Armenia era împânzită de refugiații din Anatolia, numai la Erevan fiind în jur de 30 000 de locuitori [37, p. 174].

¹⁰ La Armavir, Ekaterinodar, Rostov-pe-Don, Peatigorsk (inclusiv Vladikavkaz) etc., refugiații armeni au primit asistență de la diferite comitete locale armenesti de ajutorare [81, pp. 197-198].

¹¹ Potrivit datelor interbelice, numărul refugiaților armeni în Siria ar fi variat între 130 000 și 180 000 de persoane [43; 41].

¹² O parte dintre aceștia presupunem c-au ajuns ulterior și în Basarabia redevenită între timp românească [18, f. 63; 19, f. 27-28, 48-48v].

ale autodeterminării celor trei provincii, evident, a însemnat și încorporarea unor importante grupuri minoritare, numărul cărora a sporit de la 8% din populația Vechiului Regat la 28% din populația noii României¹⁸.

Perioada interbelică a României a cunoscut cel mai mare număr de armeni (în special de confesiune armeano-gregoriană), deși aceștia erau minoritari printre minoritari, fiind plasați în categoria grupurilor minoritare naționale sub 0,1% [38, pp. 6-7].

Făurirea statului unitar român a făcut să îi adune împreună pe armenii „împământeniți” din cele trei provincii istorice românești aflate anterior în cadrul Imperiilor Rus și Austro-Ungar. Potrivit datelor oficiale, aceștia constituiau 15 544 de persoane pe întreaga Românie, dintre care, la nivel de provincii, cei mai mulți armeni se aflau în Vechiul Regat – 12 620 de persoane, urmați de armenii din Basarabia – 1 509 persoane, Transilvania – 1 155 de persoane și Bucovina – 260 de persoane¹⁹.

Celor stabiliți de câteva secole în spațiul românesc li s-au alăturat după 1918 alți peste 30 000 de refugiați armeni veniți dinspre Imperiul Otoman și Imperiul Rus. Aici e necesar să specificăm că, dintre aceștia, primii 20 000 de refugiați armeni au intrat în România pe cale maritimă, și anume prin portul Constanța²⁰, așezându-se preponderent la București (cca 12 000), Constanța (cca 3 000), dar și la Galați, Brăila, Tulcea, Pitești, Craiova, Focșani, Ploiești, Bacău, Roman și Iași [13, f. 1; 62, pp. 13-14]. Ceilalți peste 10 000 de refugiați armeni (despre care istoriografia contemporană nu pomenește nimic) au ajuns în România prin Basarabia, și anume prin traversarea frauduloasă a frontierei sovieto-române fixate pe Nistru²¹.

Deși o evoluție a statisticii în ceea ce privește nu-

¹⁸ Potrivit recensământului din 1930, populația României constituia 18 057 028 de locuitori. Dintre aceștia, românii însumau puțin peste două treimi – 12 981 324 de persoane (71,9%), restul o formau grupurile minoritare [68, p. XXIV].

¹⁹ Din punct de vedere al amplasării, armenii alcătuiau un grup semnificativ îndeosebi în zonele urbane. Astfel, din totalul armenilor pe întreaga Românie, 90,04% erau amplasați în mediul urban și numai 9,96% în mediul rural [68, p. XXVIII].

²⁰ Alte „coridoare” de trecere a refugiaților armeni în spațiul românesc îl constituiau porturile Brăila, Galați, Giurgiu [4, f. 26, 58, 118].

²¹ Nu în toate cazurile depistate de noi trecerea peste Nistru reprezenta o legitate. Unii armeni au ajuns în Basarabia pe la Cetatea Albă sau prin tranzitarea prealabilă a celorlalte provincii românești și invers. De exemplu, un caz interesant este cel al refugiatului armean din partea stângă a Nistrului, Casarian Gurghen, care a obținut dreptul de a se stabili cu traiul la Galați [24, f. 152; 33, f. 248; 32, f. 39 v; 20, f. 1-1v, 4-4v; 6, f. 63].

mărul exact al armenilor care au intrat în România prin frontiera de est a acesteia este practic imposibil de redat, totuși trebuie să semnalăm faptul că cercetările întreprinse de noi ne determină să credem că numărul acestora s-ar rezuma la cel enunțat mai sus. Presupoziția noastră reiese din următoarele raționamente. Politicianul englez Sir J. H. Simpson (1868–1961), autorul câtorva rapoarte pe problema refugiaților din Imperiul Rus, susținea că în România interbelică ar fi intrat 6 000 de refugiați armeni [71, pp. 42-43]. Totodată, potrivit unui raport cu privire la cultele religioase din Basarabia, întocmit la 5 decembrie 1930 de Inspectoratul Regional de Poliție, numărul armenilor de aici era cifrat la 12 090 de persoane, amplasate la Hotin, Soroca, Bălți, Orhei, Lăpușna, Tighina, Cetatea Albă, Ismail și Cahul [31, f. 276]. Dacă reducem cifra de 1 509 persoane, care forma numărul armenilor înregistrați în Basarabia de către organizatorii recensământului populației României la 1930, este lesne a deduce că restul 10 581 de persoane de origine armeană nu puteau fi trecuți în datele recensământului din cauza lipsei de cetățenie. Prin urmare, decalajul numeric amintit nu poate fi explicat decât luând în calcul fluxul existent de refugiați armeni. Astfel, din cele expuse, este clar că numărul total al emigranților armeni care au ajuns în România după 1918 dinspre Imperiul Rus s-a înscris între limita inferioară de 6 000 și cea superioară de peste 10 000 de persoane.

Comparând cele două fluxuri de armeni în România și contabilizarea acestora, trebuie să specificăm că, în cazul primului, transportul în mod organizat din Constantinopol a permis într-un fel înregistrarea exactă a numărului de refugiați armeni. În cazul celui de-al doilea, mijloacele ilicite de intrare în România prin frontiera ei de est a făcut practic imposibilă o astfel de estimare.

În ceea ce privește etapele de intrare a refugiaților armeni în spațiul românesc, trebuie să specificăm că acestea pot fi structurate în funcție de episoadele evenimentiale care au generat exodul, astfel: *episodul primar* a fost cauzat, în principal, de manifestările sângeroase din Turcia junilor turci (1915–1923) și războiul greco-turc (1919–1922); *episodul secundar* a fost generat de revoluția bolșevică (1917), războiul civil din Rusia (1918–1923) și anihilarea Primei Republici Armene (1918–1920) de către Armata Roșie; *episodul terț* a fost cauzat, în mod special, de acțiunile represive (înfometare, deportări, colectivizare) aplicate populației în perimetrul URSS.

În cadrul *episodului primar* (1915–1923), ponderea cea mai mare a refugiaților armeni din totalul acestora în România a fost asigurată de cei veniți din Anatolia. În cadrul celorlalte două *episoade*

(1917/1918/1920–1923), valoarea numerică a refugiaților armeni au asigurat-o cei veniți prin filiera Nistrului din localitățile Rusiei, Transcaucaziei (zona Caucazului și a Armeniei) și Turciei²². În contextul *episodului secundar*, în România s-a retras și o parte din elita politică a Armeniei independente (membri ai guvernului, demnitari, generali și partizani) care putea forma un guvern în exil. Nominalizăm, în acest sens, pe Hovhannes Devegian, prim-ministru; Sarkis Araradian, ministrul finanțelor și comerțului; Kevork Hazarian, ministrul educației; Abraham Kiulghandarian, ministrul comunicațiilor și al justiției ș.a. [75, pp. 185-187]. Tot aici îl amintim și pe emblematicul general Drastamar Kanaian (zis Dro), stabilit în România începând cu anul 1924²³.

Toți armenii veniți în România înainte de 1925 (indiferent dacă anterior erau supuși armeni sau otomani) au fost încadrați în categoria *refugiaților politici* [4, f. 73]. Celor veniți prin Basarabia în contextul exodului rus²⁴ li s-a atribuit inclusiv denotația de *emigranți „albi”* [46], ceea ce făcea referire la apartenența de forțele militare albgardiste conduse de Vranghel, Denikin sau alte forțe antibolșevice [67, pp. 178-184].

Per ansamblu, documentele de arhivă clasifică armenii din România interbelică în: I. băștinași (așezați în arealul românesc de câteva secole și identificați preponderent cu populația românească); II. veniți după război, între 1919 și 1920, care au fost împământeniți; III. refugiați, care au renunțat sau și-au pierdut cetățenia străină și au devenit posesori ai certificatelor de identitate eliberate de Ministerul de Interne al României; IV. refugiați propriu-ziși, deținători ai certificatelor Nansen; V. un număr restrâns de armeni de cetățenie străină [14, f. 12]. VI. O ultimă categorie de refugiați care ar putea suplini lista armenilor aflați în România ar fi cea a persoanelor care nu dețineau practic niciun fel de act de identitate, unii dintre ei fiind bătrâni și trăind din mila altora [2, f. 28, 171].

După cetățenie și țara de origine, refugiații armeni erau plasați într-o altă paletă de categorisire. Astfel, potrivit unei statistici amănunțite efectuate de epitropia bisericii armenie din Constanța, la 1932, în acest județ locuiau 3 202 armeni, dintre care 325 erau cetățeni români, 1 978 – nanseniști, 212 – supuși turci,

89 – supuși persani, 20 – supuși eleni, 18 – supuși francezi, 3 – supuși egipteni și 2 – supuși americani. După țara de origine, armenii din Constanța erau împărțiți în: 1 235 din România, 1 737 din Turcia, 83 din Rusia, 62 din Bulgaria, 5 din Persia, 14 din Siria și 4 din Egipt [14, f. 11-12]. În ceea ce privește supușenia armenilor veniți de peste Nistru, trebuie să punctăm că aceștia în majoritate dețineau cetățenia Armeniei, Persiei și Rusiei [67, pp. 178-181].

Din punct de vedere al ocupației, din totalul refugiaților armeni înscrși în registrele Uniunii Armene din România, 30% erau cizmari, 20% erau cafegii sau intrau în categoria personalului de cafenele, 10% erau reparatori de covoare sau vânzători, 10% erau meseriași (tâmplari, fierari, frizeri etc.), 5% erau comercianți sau funcționari comerciali, 5% erau lucrători (hamali, lustragii etc.), 10% erau casnici sau fără ocupație, 5-10% erau liber profesioniști (învățători, medici, arhitecți, dentiști, duhovnici etc.)²⁵.

AUTORITĂȚILE ROMÂNE, PROBLEMA BASARABIEI ȘI EMIGRAȚIA DIN URSS

De la o țară la alta, poziția față de refugiați era luată în funcție de evoluțiile înregistrate pe scena politică internațională, dar și de cea a recunoașterii realităților create sau a noilor frontiere după Marele Război.

Începând cu 18 ianuarie 1919, în cadrul Conferinței de pace de la Paris, România întregită se angajase într-o amplă acțiune de recunoaștere internațională a Marii Uniri [11, pp. 70-72]. Printre tratatele de pace încheiate, care confirmau pe plan internațional Marea Unire, s-a înscris și cel semnat la Paris pe 28 octombrie 1920 în „problema Basarabiei”. Din cele șase puteri aliate doar patru – Regatul Unit, Franța, Italia și Japonia – au semnat convenția de recunoaștere a Unirii. Statele Unite, incipient, erau rezervate în semnarea tratatului [7, f. 146-153] din considerentul preocupării acestora de evoluția ulterioară a relațiilor sale cu Rusia, care, fiind prinsă în haosul luptelor politice interne, nu participa la lucrările conferinței.

Rusia nu doar că nu a recunoscut tratatul de la Paris, care fixa frontiera sovieto-română pe Nistru²⁶, dar a și rupt legăturile diplomatice cu România prin nota din 26 ianuarie 1918, cu câteva luni înainte de votarea actului Unirii de către Sfatul Țării, contestând în felul

²² Documentele de arhivă înregistrează venirea armenilor din orașele Muș, Odesa, Rodosto, Sevastopol, Simferopol, Șușa, Tiflis etc. [67, pp. 178-184].

²³ Drastamar (Dro) Kanaian (1883–1956), liderul Federației Revoluționare Armene, s-a remarcat în Primul Război Mondial în cadrul unor lupte celebre duse împotriva turcilor [12, f. 23].

²⁴ Unii armeni veniți din Rusia erau trecuți de autorități drept supuși ruși [9].

²⁵ Statistica a fost întocmită de armenologul de origine armeană Hagop Djololian Siruni la 1928 în baza celor 2 500 de capi de familie înscrși în registrele Uniunii [14, f. 17].

²⁶ Recunoașterea Nistrului drept frontieră de est a României a fost permanent o „problemă deschisă” între România și URSS, ceea ce nu a permis garantarea acesteia de către Marile Puteri [63, pp. 103-144].

acesta valabilitatea revenirii Basarabiei la România²⁷.

Pe tot parcursul perioadei interbelice, Moscova a considerat Unirea un act de forță din partea României, neadmitând din aceste rațiuni autoritatea oricăror acte internaționale care confirmau acest fapt. După Unire, Basarabia a continuat să fie privită de către Moscova ca teritoriu rusesc/sovietic, luând în considerare interesul manifestat de URSS în revendicarea acestui teritoriu chiar dacă relațiile diplomatice dintre cele două țări, România și URSS, au fost reluate în 1934 în contextul intrării ultimei în cadrul Societății Națiunilor.

În același timp, vestea unirii Basarabiei cu România era acceptată cu ostilitate nu doar de bolșevici, ci și de cercurile emigrației ruse din capitala Franței, care prin orice mijloace făceau presiuni semnificative în trăgănarea și tăgăduirea unirii Basarabiei cu România [73]. *De jure*, Rusia, ulterior URSS, n-a recunoscut niciodată drepturile României asupra Basarabiei.

Prin urmare, trebuie să înțelegem că trecerea celor 60/100 000 de refugiați din perimetrul spațiului rusesc în România interbelică [48, p. 30], în contextul lipsei relațiilor diplomatice cu Moscova generate de nerecunoașterea Basarabiei drept provincie românească, dădea statului unitar național român motive serioase de neliniște. Problema refugiaților de peste Nistru dobânda profunde dimensiuni politice pe motiv că mulți emigranți (în special ruși și nu doar) erau atrași frecvent de către bolșevici în acțiuni subversive, tocmai pentru a submina autoritatea românească în Basarabia și de a obține informații compromițătoare [79, pp. 98-100]. Astfel, nesoluționarea internațională a „problemei Basarabiei” și-a fixat, indubitabil, amprenta pe chestiunea de rezolvare a problemei refugiaților după Primul Război Mondial.

Sugestivă în acest sens este suspiciunea autorităților române reprezentate de poliție, jandarmerie și siguranța statului față de toți străinii și refugiații [49, p. 200] care intrau pe teritoriul românesc [25, f. 6-9; 27, f. 66; 28, f. 5 etc.]. Refugiații armeni nu făceau o excepție în acest sens [34, f. 11; 23, f. 2; 30, f. 3.], chiar dacă unele personalități armenice locale se bucurau de autoritate în cercurile conducătoare ale României.

Documentele de arhivă confirmă că acțiunile de subminare a statalității românești în Basarabia s-au desfășurat prin participarea activă a emigranților veniți de peste Nistru²⁸. Or, acest fapt avea un rol im-

portant în luarea de atitudine a autorităților române față de problema refugiaților. Tocmai din acest considerent credem că statul român a pus recunoașterea refugiaților armeni pe seama organizațiilor armenice din țară²⁹.

ASISTENȚA REFUGIAȚILOR ARMENI ÎN ROMÂNIA MARE

Prima organizație care și-a asumat în totalitate soarta refugiaților armeni, în special a celor de după genocid, a fost Uniunea Armenilor din România (UAR). Înregistrată la 25 ianuarie 1919 de către Ministerul de Interne al României prin cererea din 28 decembrie 1918, Uniunea Armenilor avea în principal menirea de a face legătura dintre autoritățile române și refugiații armeni³⁰. Cum aceștia nu aparțineau de niciun stat, nu dispuneau de vreo cetățenie și nu depindeau de nicio legăție³¹, actele de legitimare, precum și de moralitate, care le-ar fi permis șederea în țară, cerute de autoritățile române, urmau să fie eliberate de persoanele abilitate din cadrul Uniunii Armenilor din România [5, f. 12; 3, f. 1-99].

Chiar de la momentul înființării, printr-un aviz al Direcției de Poliție și Siguranței Generale a Ministerului de Interne, Uniunii Armenilor i se aduceau la cunoștință următoarele: „pentru ca refugiații armeni să fie recunoscuți de autoritățile de drept..., aceasta urma să alcătuiască și să elibereze bilete de legitimație care ar fi ținut loc de pașapoarte, recunoscute drept acte de călătorie și de Ministerul Afacerilor Străine ale Ro-

cii Moldova vin cu informații sistematice de descoperire în preajma Nistrului a unor diverse organizații de spionaj [26, f. 1-2, 13, 25, 60-65].

²⁹ Este sugestiv momentul când guvernul român, în persoana prim-ministrului Ion I. C. Brătianu, refuză să acorde azil primilor refugiați armeni. Însă A. Manissalian, personalitate marcantă pe vremuri în România, știind că se bucură de autoritate, s-a prezentat prim-ministrului, convingându-l că un refuz din partea lui ar însemna trimiterea la moarte a mii de armeni nevinovați. „...Răspunzi, domneata, de soarta lor – domnule Manissalian?” fu întrebarea primului-ministru. „...Răspund, domnule Brătianu!” fu răspunsul dat fără șovăire [56].

³⁰ Un alt act de asistență umanitară din partea Uniunii Armenilor din România a fost cel legat de înființarea, la 1 aprilie 1923, cu aprobarea Regelui Ferdinand I, a Orfelinatului Armean de la Strunga [10].

³¹ Imediat după instalarea primului guvern național (28 mai 1918) la Erevan, în capitala României a fost instituit Consulatul Armean, recunoscut de statul român. Consul general a fost desemnat unul dintre fondatorii Uniunii Armenilor din România și primul ei președinte, Harutiun Khântirian [37, p. 75; 75, pp. 191-196].

²⁷ Imediat după ruperea relațiilor diplomatice, a fost creat Colegiul autonom suprem al Consiliului Comisarilor Poporului din Federația Rusă pentru afacerile ruso-române, având menirea să se ocupe de toate chestiunile referitoare la relațiile cu România [74, p. 191].

²⁸ Dosarele fondului 680 ale Arhivei Naționale a Republi-

mâniei” [14, f. 7]. La rândul lui, Ministerul Afacerilor Străine al României, studiind modalitatea de a pune organele sale în concordanță cu dispozițiile luate de Ministerul de Interne în privința refugiaților armeni [8], a dispus ca prefecturile și polițiile din țară, conform ordinelor primite, să recunoască valabilitatea cărților de legitimație eliberate armenilor foști supuși otomani sau ai statelor islamice de către Uniunea Armenilor din România [14, f. 8].

Ulterior, pe 13 decembrie 1924, Ministerul de Interne anunța Uniunea Armenilor că cererile de prelungire a билетelor de ședere în țară a supușilor armeni, care erau stabiliți înainte sau după 1918, cu pașapoarte armenesti, nu puteau fi luate în considerare, dacă pe lângă acestea nu vor fi prezentate respectiv certificate eliberate de aceeași Uniune. Certificatele urmau să dovedească faptul că purtătorii pașapoartelor erau înscriși în registrele Uniunii Armenilor. Astfel, aceasta urma să garanteze purtarea și moralitatea celor refugiați. De asemenea cu referire la armenii veniți în țară cu pașapoarte otomane, ca foști supuși turci, Ministerul anunța că lor li se va cere doar certificatul de mai sus, prin care Uniunea îi recunoștea ca fiind de origine armeană și totodată garanta pentru ei [14, f. 8].

Pe 31 ianuarie 1925, aprobarea în același sens a venit și din partea Ministerului Sănătății Publice, al Muncii și Ocrotirilor Sociale. Ulterior, după înființarea Oficiului Nansen în România (30 septembrie 1930), Uniunea Armenilor a cedat o bună parte din obligațiunile sale, neavând altă sarcină decât de a elibera unele certificate cerute de autoritățile române [14, f. 8].

O altă organizație, care la fel și-a asumat „intra-reă” refugiaților armeni în spațiul românesc, deși înființată ceva mai devreme decât Uniunea Armenilor din România, a fost Comitetul Național al Armenilor din Basarabia (NACOB). Apariția lui a fost prilejuită de anarhia care a cuprins Rusia țaristă³². Acesta a fost înființat, la 3 decembrie 1917, în cadrul Congresului delegaților armeni din județele Basarabiei [15, f. 97], scopul principal constând în salvagardarea intereselor naționale și materiale³³. La aproape un an de la înființare, pe 16 octombrie 1918, Comitetul a obținut personalitate juridică, fiind înregistrat „în baza sentinței nr. 2905 a secțiunii administrative a Tribunalului Re-

gional Chișinău” [35, f. 203].

Din memoriile președintelui, Mitridat V. Muratov³⁴, cu referire la constituirea Comitetului, aflăm: „... după Revoluția bolșevică din octombrie 1917, populația Basarabiei, lipsită de guvernul central și autoritatea locală, a fost lăsată în voia sortii. Persoanele individuale, neorganizate, erau fără niciun ajutor, neavând nicio garanție, atât individuală, cât și materială. Orice protest sau plângere făcute de o persoană sau alta autorităților ce se schimbau în șir, nu dădeau niciun rezultat, deoarece nu emanau de la o organizație cu autoritate. Aceste împrejurări dictau în mod imperios armenilor din Basarabia fără deosebire de confesiune să se unească într-o organizație. Fiind în centrul Basarabiei, armenii din Chișinău au luat asupra lor inițiativa realizării acestei uniri, în care scop grupul de inițiativă a hotărât convocarea Congresului armenilor din Basarabia...” [15, f. 98-98v].

Organul central al Comitetului era compus din cetățeni români, domiciliați în Chișinău, printre care: M. V. Muratov, doctor în drept; I. S. Cerches, licențiat în drept, fost judecător; Gr. A. Damianovici, fost judecător onorific; Gr. I. Ohanov, doctor în drept, fost magistrul; N. V. Muraciov; Al. M. Erițpohanov, absolvent al Academiei Comerciale, funcționar la Banca Românească; I. M. Ghiulhandaneanț, doctor în medicină; C. B. Bogdasarov, proprietar de case și moșii; Serghei S. Barhudarov, doctor în medicină; C. I. Creț, frizer; S. N. Ionisian, doctor dentist; Gr. Chircorov, licențiat în drept; M. Zaticianț, parohul bisericii armenesti din Chișinău; D. A. Zaharianov, fost președinte al tribunalului orfanilor, licențiat în drept; Tatos Turiev, directorul Federalei Chișinău; E. S. Ohanovici și I. S. Cerches, ambii proprietari de case și moșii; A. N. Hacichianț, inginer la primăria orașului; F. B. Bogdasarov, licențiat în drept, proprietar de case și moșii; H. S. Cerches, directorul Băncii Orașului Chișinău. Membru onorific al Comitetului era desemnat episcopul Husig Zohrabian [15, f. 97v-98].

Printre obiectivele Statutului [65], al șaselea pe listă figura și cel care prevedea acordarea ajutorului juridic refugiaților armeni care veneau sau plecau în/din Basarabia [17, f. 6; 15, f. 97v-98]. Prin acest obiectiv în problema refugiaților, Comitetul își asuma de la oferirea asistenței materiale și morale³⁵ până la prezentarea

³² Apariția unor organizații coagulate pe criteriu etnic nu era specifică doar armenilor. Într-un context atât de imprezvizibil evenimential pentru majoritatea comunităților etnice din imperiu, înființarea unor organizații pe criteriu etnic era o formă de supraviețuire și de apropiere a unor drepturi [41, p. 41].

³³ Imediat după înființare, Comitetul formează un detașament militar de voluntari armeni (1918) [41, p. 52].

³⁴ M. V. Muratov – n. la 1885 în com. Roșu, jud. Cahul, avocat, unul dintre fondatorii Liceului Particular Mixt Armenesc din Chișinău (1918–1925). Despre familia acestuia cunoaștem că era căsătorit cu Ana, n. la Tighina în 1896. Din această căsătorie s-a născut, la Chișinău, în 1923, fiica Mariana [22, f. 1-3].

³⁵ La Chișinău exista și un plasament destinat refugiaților armeni, localizat prin zona Bisericii Vechi Armenesti. Din

intereselor refugiaților în fața autorităților [17, f. 6v]. În concordanță cu un șir de documente examinate de noi, intervenția Comitetului în ceea ce privește refugiații armeni consta, în special, în recunoașterea (prin oferirea de adeverințe, certificate sau alte documente identificatoare), precum și asigurarea autorităților române în loialitatea și moralitatea acestora [21, f. 4; 29, f. 14-14v].

M. V. Muratov, prin mărturiile sale, pare să totalizeze activitatea Comitetului în problema refugiaților cu următorul enunț: „În tot timpul existenței sale, Comitetul a acordat ajutor material și moral armenilor refugiați din Turcia ...sau... Rusia. A intervenit în diferite chestiuni și a susținut diferite cereri în fața autorităților locale și centrale...” [15, f. 99]. Cu toate acestea, în procesul centralizării statului unitar român, după șapte ani, activitatea Comitetului a fost sistată³⁶. Autodizolvarea s-a produs în cadrul Congresului armenilor din Basarabia întrunit în martie 1925³⁷.

STATUTUL JURIDIC AL REFUGIAȚILOR ARMENI ÎNTRE DEZIDERAT ȘI REALITATE

România a devenit cu adevărat o a doua patrie doar pentru o pătură foarte îngustă de refugiați armeni, unde aceștia au putut să se afirme în plan politic, economic și social. Unii s-au căsătorit, alții s-au împroprietărit [4, f. 76v], alegând, în felul acesta, să se stabilească definitiv în țara gazdă. Pentru restul însă, așa cum o arată sursele de arhivă și literatura de specialitate, încadrarea în spațiul românesc a fost puțin zis o provocare, România a devenit pentru aceștia doar un spațiu de reședință temporară, o *placă turnantă* sau pur și simplu o țară de tranzit în drumul lor spre alte destinații³⁸.

Caracteristică pentru majoritatea refugiaților de după Primul Război Mondial a fost lipsa de drepturi sau limitarea acestora în țara de refugiu. În general, fixarea statutului juridic al refugiaților armeni (inclu-

documentele de arhivă pare-se că acesta fusese instituit la începutul secolului al XX-lea, fiind destinat armenilor care veneau în Basarabia cu diferite treburi [16, f. 1-8].

³⁶ Constrângerea activității Comitetului a fost cauzată, credem, de aceleași situație incertă a Basarabiei, completată de cea a minorităților naționale. Nu era o noutate faptul că minoritățile naționale în Basarabia erau rusificate, ceea ce le făcea să fie percepute drept potențial destabilizator în contextul „atingerii unității teritoriale a tuturor românilor” [44].

³⁷ Cu referire la acest moment, revista „Ararat” scria: „La ordinea zilei stă desființarea Nacobei și alipirea armenilor basarabeni la Uniunea Armenilor din România” [55].

³⁸ La finele perioadei interbelice, doar 7% din refugiații armeni obținuseră cetățenia României, restul 93% erau nansenisti [70, p. 4].

siv ruși [83]) după finalizarea războiului a fost un proces îndelungat și anevoios. Cauza rezidă, în special, în lipsa normelor cu referire la refugiați, care ar fi reglementat situația lor legală. Abia pe 27 iunie 1921 a fost înființată Comisia pentru Refugiați în cadrul Societății Națiunilor, condusă de F. Nansen [61], iar în 1922 a fost convocată o conferință interguvernamentală la care urma să se elaboreze un document care ar fi facilitat protecția și libera circulație a refugiaților.

Potrivit definițiilor oficiale, persoane refugiate erau considerate acelea care din anumite motive nu se bucurau de protecția statului din care proveneau și a cărui cetățenie o dețineau. În ceea ce privește caracterizarea refugiaților armeni, aceștia erau considerați „supuși armeni sau otomani, rămași fără cetățenie în urma cunoscutelor evenimente din Turcia și Rusia” [4, f. 73]. Parametrii de bază în conformitate cu care Liga Națiunilor își asuma soarta refugiaților era pierderea cetățeniei și a bunurilor.

Primul lucru care figura în legislația cu referire la refugiați era definirea lor drept *apatrizi* [82], ceea ce-i echivala cu *persoanele private de orice drepturi*. Tocmai din considerentul de a determina poziția legală a refugiaților în țările gazdă, Liga Națiunilor a adoptat în urma conferinței din 1922 certificatul care confirma statutul de refugiat și care a intrat în vigoare pe 31 august 1924 [54]. Acesta era nu altceva decât cunoscutul *pașaport Nansen*, cu termen de valabilitate de un an. Certificatul putea fi reînnoit de autoritățile abilitate doar în cazul în care posesorul lui locuia în țara gazdă; din momentul în care acesta o părăsea, documentul devenea nevalabil. În România, certificatele Nansen au intrat în vigoare din 1925 și erau eliberate de Ministerul de Interne după recomandarea Uniunii Armenilor din România [64].

Evident, introducerea certificatelor Nansen a îmbunătățit în mod semnificativ poziția refugiaților armeni (și ruși) în sensul circulației acestora, deși documentul limita posibilitatea de întoarcere a refugiaților în țara gazdă. Anume acest lucru era defectuos pentru armenii care încercau să se întrețină din comerț. În mod vădit, prevederea în cauză dădea bătaie de cap și Uniunii Armenilor din România, nevoită frecvent să solicite autorităților române încuviințarea de a include în pașapoartele Nansen posibilitatea de întoarcere în țară a comercianților armeni *apatrizi* [4, f. 89, 123, 139 etc.].

În esență, certificatul Nansen și alte prototipuri ale acestuia erau documentele de cea mai joasă speță, care serveau drept act de identitate pentru persoanele refugiate și atât. Ele nici într-un caz nu soluționau problema statutului lor juridic. Astfel, în perioada interbelică, Societatea Națiunilor urma să rezolve câteva aspecte cardinale în problema refugiaților, și anume:

garantarea dreptului la ședere a refugiaților; găsirea unor măsuri de precizare a identității refugiaților și recunoașterea statutului juridic. Aceste trei direcții (problema cărora urmează să fie examinată de noi în alte studii) și-au găsit formula într-o anumită măsură în câteva documente internaționale, printre care – Acordul din 30 iunie 1928 și Convenția privind statutul internațional al refugiaților din 1933 [82].

În ceea ce privea refugiații armeni, problema acestora a fost pusă în discuție în cadrul Societății Națiunilor abia la finele anului 1924 și reluată în anul următor. Reuniunea decidea ca, până la găsirea unei soluții în vederea transportării refugiaților armeni în Caucaz sau Armenia sovietică, armenilor apatrizi din țările gazdă să li se ofere toate înlesnirile, printre care posibilitatea de a munci și de a-și păstra identitatea națională [40].

Cu toate prevederile care au urmat, situația refugiaților armeni rămânea precară. Potrivit afirmațiilor lui Vartan Arachelian, chiar dacă unii refugiați armeni au reușit, într-o singură generație, printr-o muncă asiduă (plină de sacrificii) să treacă pragul care despărțea existența mizeră de traiul decent, fie manifestându-se în meșteșuguri sau în negoțul în care se remarcă prin inventivitate [37, p. 186], majoritatea lor în România nu aveau de lucru, loc de trai sau documente. Fiind meșteșugari și negustori prin excelență, statutul de apatrid nu le permitea deschiderea unor afaceri sau intrarea în posesia unor autorizații care le-ar fi permis practicarea comerțului [75, p. 51].

Mai mult ca atât, documentele de arhivă atestă faptul că mulți refugiați armeni nu aveau posibilitate financiară ca să-și prelungească actele de ședere sau pur și simplu erau refuzați de autoritățile române să și le prelungească, fiind obligați să părăsească țara [4, f. 142, 146]. Aici s-ar înscrisibile abuzuri în serviciu din partea autorităților române care intuim că instigau refugiații la acte de corupție [4, f. 30, 78, 94].

O altă problemă era expirarea actelor de ședere în țară și amendarea refugiaților cu câte 1 000 de lei [4, f. 2; 9], care constituiau bani grei pentru acele timpuri³⁹. În toate cazurile enunțate, Uniunea Armenilor intervenea în fața autorităților cu rugăminți de prelungire a actelor de ședere în țară a refugiaților [4, f. 72-73v, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102 etc.], demonstrând tact, răbdare și loialitate. În acest context, trebuie să semnalăm că loialitatea adoptată față de statul român era condiționată în primul rând de soarta armenilor dezrădăcinați.

Cu toate acestea, înscrierea unui procent important de refugiați armeni sperați și săraci avea să producă profunde delimitări sociale în rândul comu-

nității armenice din România. Acest fapt, conform relațiilor aceluiși Vartan Arachelian, era vizibil nu doar în locurile ocupate în biserică în timpul slujbelor duminicale, dar și în ponderea funcțiilor reprezentative, eligibile, ale comunității. Doar așa „se poate explica de ce în unele comunități mai mari aveau să apară lăcașuri de cult diferențiate după starea socială a enoriașilor”⁴⁰. Aceasta a fost, probabil, și cauza care lămurește succesul nemaipomenit al propagandei sovietice în „soluționarea” problemei refugiaților armeni după al Doilea Război Mondial [66].

CONCLUZII

În încheierea acestui studiu, putem constata că România interbelică a găzduit un număr important de refugiați armeni veniți din Imperiul Otoman, Imperiul Rus, ulterior URSS. Zeci de mii de persoane au tranzitat ori s-au stabilit în România în primele două decenii de după Primul Război Mondial. Literatura de specialitate și, în mod particular, documentele în baza cărora a fost elaborat acest studiu vin să puncteze exodul a 30 000 de refugiați armeni (20 000 din Imperiul Otoman și 10 000 dinspre Imperiul Rus) în România întregită, veniți în special în contextul genocidului și în urma represiunilor bolșevico-sovietice. Modul de intrare a refugiaților armeni în România Mare a variat de la caz la caz. Cei ieșiți din Imperiul Otoman au venit în totalitate pe cale maritimă și s-au așezat în special în zona Regatului Vechi. Ceilalți care și-au făcut apariția în România prin Basarabia au trecut în mod ilicit frontiera sovieto-română, și anume linia Nistrului, care nu a fost niciodată recunoscută oficial de către Moscova. Tocmai acest fapt, care presupunea contestarea revenirii Basarabiei la România, a determinat atitudinea suspicioasă a autorităților române față de toți străinii și refugiații care copleșiseră România după Primul Război Mondial. În pofida acestui fapt, solidaritatea comunităților armenesti locale a avut un rol decisiv în plasarea noilor veniți. Activitatea Uniunii Armenilor din România și a Comitetului Național al Armenilor din Basarabia a permis înglobarea refugiaților armeni în arealul românesc. Eforturile lor au fost semnificative, deși statutul juridic al refugiaților armeni în perioada interbelică a rămas doar la nivel de deziderat, lucrurile în acest sens fiind bulversate de escaladarea celei de-a doua conflagrații mondiale.

³⁹ Legea monetară din 7 februarie definea leul ca având o greutate de 10 mg aur, cu titlul de 900% [59, pp. 329-333].

⁴⁰ În opinia lui Vartan Arachelian, unii emigranți armeni, pentru a scăpa de inechitate socială, s-au raliat la partidele armenesti înființate în România interbelică și, în mod special, la cele de sorginte social-democrato-bolșevice aflate în ilegalitate [37, pp. 185-187].

BIBLIOGRAFIE

1. A question of genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire /R. G. Suny, F. M. Göçrk, N. M. Naimark eds., Oxford University Press, 2011; Akcam T. The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire (Human Rights and Crimes against Humanity). Princeton University Press, 2013; Akçam T. A shameful act: the Armenian genocide and the question of Turkish responsibility. New York, 2006; Balakian G. Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915–1918. Vintage, 2010 etc.
2. AAAR, D. 160.
3. AAAR, D. 161.
4. AAAR, D. 260.
5. AAAR, D. 471.
6. AAAR, D. 509.
7. ADMAER, F. 71/România, vol. 21 (1930).
8. ADMAER, F. 85/Pașapoarte străine, vize, reclamații, vol. 4, fără numerotarea filelor.
9. ADMAER, F. 85/Pașapoarte străine, vize, reclamații, vol. 5, fără numerotarea filelor.
10. Adunarea Generală anuală a Orfelinatului Armean din România. În: Ararat, 1 iulie 1924, nr. 1, p. 6; Statutele Orfelinatului Armean din România. În: Ararat, 1 august 1924, nr. 2, p. 2; Știri de la Orfelinat. În: Ararat, 1 august 1924, nr. 2, p. 5 etc.
11. Agrigoroaie I. Basarabia în acte diplomatice: 1711–1947, Iași, 2012.
12. ANR, Fond 43, Organizația „Frontul Armeniei” (1945–1953), D. 11.
13. ANR, Fond 43, Organizația „Frontul Armeniei”, D. 7.
14. ANR, Fond personal Hagop Djololian Siruni (1890–1973), D. 176.
15. ANRM, F. 173, I. 1, D. 3465.
16. ANRM, F. 297, I. 1, D. 283.
17. ANRM, F. 39, I. 1, D. 1329.
18. ANRM, F. 679, I. 1, D. 5425
19. ANRM, F. 679, I. 1, D. 6149.
20. ANRM, F. 679, I. 1, D. 7852.
21. ANRM, F. 679, I. 1, D. 8143.
22. ANRM, F. 679, I. 5, D. 3711.
23. ANRM, F. 680, I. 1, D. 1258.
24. ANRM, F. 680, I. 1, D. 3185.
25. ANRM, F. 680, I. 1, D. 3249.
26. ANRM, F. 680, I. 1, D. 3270.
27. ANRM, F. 680, I. 1, D. 3294.
28. ANRM, F. 680, I. 1, D. 3312.
29. ANRM, F. 680, I. 1, D. 3318.
30. ANRM, F. 680, I. 1, D. 3339.
31. ANRM, F. 680, I. 1, D. 3352.
32. ANRM, F. 680, I. 1, D. 3381.
33. ANRM, F. 680, I. 1, D. 3513.
34. ANRM, F. 680, I. 1, D. 750.
35. ANRM, F. 724, I. 2, D. 41.
36. Anuarul statistic al României 1937 și 1938. București, Institutul Central de Statistică, 1939.
37. Arachelian V. Istoria și fantomele sale: „Chestiunea armeană” în arhivele diplomatice românești. București: Ararat, 2013.
38. Arachelian V. Siruni: odiseea unui proscris. București: Niculescu, 2011.
39. Bryas M. Les peuples en marche. Les migrations politiques et économiques en Europe depuis la guerre mondiale. Paris: Pedone, 1926.
40. Chestiunea Armeană în Societatea Națiunilor. În: Ararat, 1 noiembrie 1924, nr. 5, p. 5; De la Liga Națiunilor. În: Ararat, octombrie 1925, nr. 16, p. 6.
41. Ciobanu V. N. Militarii basarabeni, 1917–1918: Studii și documente. Chișinău: Bons Offices SRL, 2010.
42. Conferința dlui Alex. Khadisian. În: Ararat, decembrie 1925, nr. 18, p. 1.
43. Congresul filoarmean din Stockholm. În: Ararat, octombrie 1925, nr. 16, p. 6.
44. Corespondența. În: Ararat, ianuarie 1925, nr. 7, p. 8.
45. Cronologia minorităților naționale din România: albanezi, armeni, bulgari, croați, eleni, evrei și germani / Gidó Attila (ed.), Ed. a II-a, Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale 2016.
46. Emigrația albă și Biserica Rusă pe teritoriul României socialiste: documente din arhiva fostei Securități, 1950–1952 / Guzun V. (ed.), Cluj-Napoca: Agronaut, 2014.
47. Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity / Shelton D. L. ed., 2005, vol. 1 pe <http://www.federaljack.com/ebooks/Free%20Energy> (accesat: 04.07.2017).
48. Guzun V. Indezirabilii, aspecte mediatice, umanitare și de securitate privind emigrația din Uniunea Sovietică în România interbelică. Cluj-Napoca: Argonaut, 2013.
49. Guzun V. Refugiul etnicilor evrei din Uniunea Sovietică în România în perioada 1919–1936. În: Caiete CNSAS, nr. 6, 2010.
50. Informații. În: Ararat, ianuarie 1925, nr. 7, p. 8.
51. Informațiuni. În: Ararat, august 1925, nr. 14, p. 7.
52. Kévorkian R. Armenii, primul genocid al secolului XX. În: Historia, februarie 2015, pe <https://www.history.ro/sectiune/general/articol/armenii-primul-genocid-al-secolului-xx> (accesat: 06.07.2017).
53. Léart M. La Question arménienne à la lumière des documents, Paris, 1913 pe http://www.armenews.com/IMG/La_question_Armenienne_a_la_lumiere_des_documents_1913.pdf (accesat: 03.07.2017).
54. Locale. În: Ararat, 1 decembrie 1924, nr. 6, p. 8.
55. Locale. În: Ararat, Revistă lunară, martie 1925, nr. 9, p. 8.
56. Manissalian Armenag (1875–1934). Personalități armene, pe <http://personalitati.araratonline.com/mestugean-victor-vartan-1869-1942/> (accesat: 08.07.2017).
57. Mestugean Victor-Vartan (1869–1942). Personalități armene, pe <http://personalitati.araratonline.com/mes>

tugean-victor-vartan-1869-1942/ (accesat: 08.07.2017).

58. Minassian G. *Visul spulberat al armenilor: 1915*. București: Humanitas, 2017.

59. Moneda în Republica Moldova. S. Andrieș-Tabac, A. Boldureanu, L. Dergaciova (et al.), Chișinău, 2015.

60. Mouradian C., Kunth A. *Les Arméniens en France. Du chaos à la reconnaissance*, Toulouse, 2010 pe https://books.google.md/books?id=xzsZgE_ (accesat: 06.07.2017).

61. Nansen International Office for Refugees – History, on http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1938/nansen-history.html (accesat: 20.07.2017).

62. Năstase L. (ed.) *Armenii din nord-vestul Transilvaniei în anii instaurării comunismului (1945–1953)*. Mărturii documentare. Cluj-Napoca: Fundația CRDE, 2008.

63. Pădureac L. *Relațiile româno-sovietice (1917–1934)*. Chișinău: Prut Internațional, 2003.

64. Pașapoarte Nansen. În: *Ararat*, iulie 1925, nr. 13, p. 5; *Primul Congres al Uniunii Armenilor din România*. În: *Ararat*, noiembrie 1925, nr. 17, p. 2; *Cum se vor obține biletele de ședere în țară*. În: *Ararat*, ianuarie 1925, nr. 7, p. 7.

65. Prisac L. *Comitetul Național al Armenilor din Basarabia: context, scop, activitate (1918–1925)*. În: *Conferință științifică internațională „Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare”*. Programul și tezele comunicărilor, Ediția a IX-a, 30–31 mai 2017, Chișinău, IPC al AȘM, 2017, p. 78.

66. Prisac L. *Marea iluzie sau despre repatrierea armenilor din România (1946/1948)* (în curs de apariție).

67. Prisac L. *Problema emigrării armenilor peste Nistru în România interbelică în documentele Arhivei Naționale a Republicii Moldova*. În: *Istorie, Cultură și Cercetare*. Deva: Cetatea de Scaun, vol. II, 2017, pp. 172-188.

68. *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. II, București, 1938.

69. Rotaru L. *Țările Asiei și Africii în prima jumătate a secolului XX*. Documente și materiale cu note și comentarii. Chișinău, 2013.

70. Sahakyan A. *Deplasările interne ale diasporei (SPYURK) în anii 1950–1980*. În: *Ararat*, periodic al Uniunii Armenilor din România, supliment, februarie 2017.

71. Simpson J. H. *The refugee problem*. Report of survey, Oxford, University Press, 1939.

72. *Situația actuală a chestiunii armene*. Conferința d-lui Alex. Khadisian. În: *Ararat*, decembrie 1925, nr. 18, p. 1.

73. Suveica S. “Russkoe Delo” and the “Bessarabian

Cause”: *The Russian Political Émigrés and the Bessarabians in Paris (1919–1920)*, în *IOS Mitteilungen*, nr. 64 February 2014, pe http://www.dokumente.ios-regensburg.de/publikationen/mitteilungen/mitt_64.pdf (accesat: 23.02.2015).

74. Țăcu O. *Problema Basarabiei și relațiile sovieto-române în perioada interbelică (1919–1939)*. Chișinău, Prut Internațional, 2004.

75. Vozganian V. *Cartea șoaptelor*. Iași: Polirom, 2012.

76. Xenofontov I. *Les aspects socio-militaires de la Première Guerre Mondiale (1914–1918)*. În: *Revista Militară*. Studii strategice de apărare și securitate, 2010, nr. 2, pp. 63-66.

77. Yeretzian A. S. *A history of Armenian Immigration to America with special reference to conditions in Los Angeles*, Los Angeles, 1923, pe <http://digitallibrary.usc.edu/cdm/compoundobject/collection/p15799coll40/id/13762/rec/28> (accesat: 06.07.2017).

78. Кесева Ц. *Болгария и русская эмиграция. 1920–1950-е годы*. Москва, Русское Зарубежье, Русский путь, 2008.

79. Лубянка, Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922–декабрь 1936 /В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Наумов, Москва, Материк, 2003.

80. Пеньковский Д. Д., Арутюнян А. С. *Эмиграция армянского населения из Турции и Армении в страны Европы в 1915–1928 гг.* În: *Власть*, 2015, № 8, pe <http://jour.isras.ru/upload/journals/2/articles/1785/submission/original/1785-3400-1-SM.pdf> (accesat: 03.07.2017).

81. Сабеникова И. В. *Российская эмиграция (1917–1939): Сравнительно-типологическое исследование*, Тверь, ВНИШИЗДАТ, 2002; *Русская военная эмиграция 20-х–40-х годов*. Документы и материалы, Москва, Гей, 1998–2002, том 1-3 etc.

82. Сабеникова И.В. *Правовое положение русской эмиграции в Англии в межвоенный период*, pe http://zarubezhje.narod.ru/texts/chss_0586.htm (accesat: 20.07.2017).

83. Сабеникова И.В. *Правовое положение российской эмиграции 20–30-х гг. в странах-реципиентах: сравнительный анализ*. În: *Правовое положение российской эмиграции в 20–30-е годы*, СПб., 2006; *Idem*, *Российская эмиграция 1917–1939 гг.: структура, география, сравнительный анализ*. În: *Российская история*, 2010, № 3, с. 58-79.